

Синицын, А. В. Русанов // Геоморфология. – 1990. – № 1. – С. 85-91. **14.** Фройде М. Животные строят / М. Фройде. – М. : Мир, 1986. – 216 с. **15.** Речные бобры. [Електронний ресурс], режим доступу: fermer.ru/book/export/html/54553. **16.** Род Куторы - Сайт о фауне Земли. [Електронний ресурс], режим доступу: www.nebudbaiduzhym.com/stati/obschee/rod-kutori. Назва з екрану. **17.** Ссавці Чернігівської області [Електронний ресурс], – режим доступу: ua-referat.com.

Філоненко Ю. М. Зоогенні форми рельєфу на берегах водотоків та водойм Чернігівщини. Проаналізовано особливості виникнення та розташування найбільш поширених зоогенних форм біогенного рельєфу на берегах водотоків та водойм Чернігівської області. Зокрема, досліджено такі зоогенні форми рельєфу, як боброві комплекси; нори та хатки ондатр; нори водяних полівок, кутор звичайних, видр, норок, окремих видів птахів, черепах, раків, а також форми рельєфу, утворені деякими іншими представниками біоти. Охарактеризовано їх розміри та щільність розташування.

Ключові слова: Чернігівщина, зоогенний рельєф, бобровий комплекс, нора, мікропасмо, гніздова камера, прогонна стежка, водойма, нано- та пікоформа рельєфу.

Filonenko Y. M. Zoogenous relief forms on the banks of streams and ponds in Chernihiv region. The peculiarities of appearance and location of the most common zoogenous forms of biogenic relief on the banks of streams and ponds in Chernihiv region are analyzed. Such zoogenous relief forms as beavers complexes; muskrats holes and huts; the holes of water voles, Eurasian water shrews, otters, minks, certain types of birds, turtles, crawfishes; and relief formes created by some other representatives of biota are investigated. Their size and density are characterized.

Keywords: Chernihiv region, zoogenous relief, beaver complex, hole, microstrand, nest chamber, trampled path, pond, nano and pico relief forms.

Філоненко Ю. Н. Зоогенные формы рельефа на берегах водотоков и водоемов Черниговщины. Проанализированы особенности возникновения и расположения наиболее распространенных зоогенных форм биогенного рельефа на берегах водотоков и водоемов Черниговской области. В частности, исследованы такие зоогенные формы рельефа, как бобровые комплексы; норы и хатки ондатр; норы водяных полевок, кутор обычных, видр, норок, отдельных видов птиц, черепах, раков, а также формы рельефа, образованные некоторыми другими представителями биоты. Охарактеризованы их размеры и плотность расположения.

Ключевые слова: Черниговщина, зоогенный рельеф, бобровый комплекс, нора, микропасмо, гнездовая камера, прогонная тропа, водоем, нано- и пикоформа рельефа.

Надійшла до редколегії 03.03.2014

УДК 911.5/.9+712.2

Барщевська Н. М.

Інститут еволюційної екології

НАН України

ЛАНДАФТНЕ РІЗНОМАНІТТЯ ТА АНТРОПОГЕННА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ЗАПЛАВИ ДНІПРА В МЕЖАХ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ АГЛОМЕРАЦІЇ

Ключові слова: правобережна заплава, ландшафти, руслово-заплавні природні комплекси, антропогенна трансформація

Постановка проблеми. Сьогодні серед багатьох урбокомплексів збереглася ціла низка природних чи наближених до них водних та коловодних екосистем, що і зробило доцільними зосередження саме тут досліджень щодо особливостей ландшафтного та біотичного різноманіття та його трансформацій в умовах міської агломерації.

Заплавні комплекси відіграють особливо важливу роль у функціонуванні міста Києва. Хоча русло Дніпра змінене каскадом водосховищ, природні біотопи

тут досить добре збережені, що підвищує цінність території дослідження. Так як біотопи заплави Дніпра знаходяться під постійним, наростаючим антропогенним навантаженням, природна рослинність в тій чи іншій мірі змінена. Проте, багато ділянок все ще зберігає свою природну цінність – тут трапляються рідкісні угруповання та раритетні види рослин та тварин. В той же час заплавні ландшафти зазнають значного забруднення. Вони займають деяке проміжне місце між низинними і аквальними ландшафтами, оскільки під час повені (особливо це стосується заплав низького рівня) режим їх функціонування – аквальний, в інший час – низинних ділянок.

Ступінь вивченості. Ландшафти м. Києва, в тому числі заплави Дніпра в межах міста, досліджували В. С. Давидчук, В. М. Пащенко, О. Ю. Дмитрук, О. В. Савицька, С. А. Дубняк, В. М. Тімченко та ін. Деякі з них, зокрема О. Ю. Дмитрук, розглядали також і антропогенну трансформацію ландшафтів [1]. За класифікацією В. С. Давидчука [2], правобережна заплава входить в межі Вишгородсько-Дніпровського, Київсько-Дніпровського і Конча-Заспинського ландшафтів. В цілому, на сьогодні, ландшафтне різноманіття заплави Дніпра в межах Києва та антропогенна трансформація ландшафтів вивчені ще недостатньо. Виникла необхідність більш детально дослідити ландшафтну структуру заплави, її антропогенні зміни у часі і просторі, вивчити зміни ґрунтового покриву, біоти, підземних вод тощо, з метою подальшого екологічного прогнозування довкілля в умовах антропогенного навантаження.

Матеріали та методи. В основу ідентифікації руслово-заплавних природних комплексів (РЗПК) території дослідження покладено ландшафтознавчу номенклатура заплави Дніпра, розроблену рядом авторів [2, 3]. У нашому дослідженні був застосований принцип трьохступінчастої системи таксонів: фація-урочище-ландшафт. Під час польових досліджень на великомасштабну топографічну карту наносилися контури рослинних угруповань, які включають основні типи рослинності (лучні, дерев'янисто-чагарникова, болотні та водні тощо), методом ґрунтових ключів, вивчалися генетичні типи та потужності ґрунтового покриву, для подальшого їх використання при виділенні ландшафтних урочищ, підурочищ та фацій. Камеральна обробка: для аналізу досліджуваної території були оброблені космічні знімки, які були отримані за допомогою безкоштовного он-лайн сервісу Яндекс карти та виконано їх дешифрування; контури рослинних угруповань отримані під час експедиційних виїздів наносилися на космічні знімки та ув'язувалися з отриманими раніше схемами ландшафтів та топографічною і геоморфологічною картою Києва, на основі класифікатора ландшафтних виділов для тестових ділянок, був розроблений бланк обліку, в якому відображувались їх характеристики за рядом ознак – рельєф, геологічна будова, ґрунти, тип рослинності, ступінь порушеності тощо.

Виклад основного матеріалу. Річка та заплава представляють собою ландшафтну єдність – заплавно-річковий комплекс (ЗРК), провідну роль у якому відіграє сама річка – її руслова та заплавна діяльність. В результаті дії річки на літогенну основу відбувається диференціація річкового русла та заплави на типові морфологічні одиниці – руслово-заплавні природні комплекси (РЗПК), які відповідають певному гідролого-морфологічному типу руслового процесу рівнинних рік (меандрування або багаторукавності). В межах конкретного ЗРК (заплавно-руслового комплексу) прослідковується декілька типів руслового процесу з відповідною зміною РЗПК та їх структурних елементів. Таким чином, заплави рівнинних річок, у тому числі і заплава Дніпра в межах Київської міської агломерації, окрім відомої поперечної та висотної диференціації, має ще й повздовжню, в основі якої полягає закономірний хід заплавних та руслових процесів. РЗПК характеризуються періодичним надмірним зволоженням, гідроморфністю ґрунтового і

рослинного покриву, своєрідністю просторової структури і динаміки фізико-географічних процесів.

Заплава Дніпра в межах м. Києва, в основному, лівобережна, на правому березі заплава збереглася лише у вигляді окремих фрагментів, зокрема від гирла Десни до Поштової площі та від району Залізничного моста до гирла Стугни (пригирлові ділянки річок Віта, Конча). Заплавні ландшафти сформувалися на фоні бічної ерозії річища, акумуляції алювіальних наносів під час весняних повенів. Їх складний рельєф - результат діяльності річкових вод впродовж тривалого історичного періоду, він характеризується чергуванням піщаних підвищень (грив) та мережі різноманітних водойм ерозійного походження. Ландшафтні та біотичні особливості правобережної дніпровської заплави в межах міста та його околиць обумовили створення тут цілого ряду об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ). У межах заплавних ПТК р. Дніпро у м. Києві існує 10 об'єктів ПЗФ: 1 РЛП ("Дніпровські острови") та 9 заказників місцевого значення (ландшафтні заказники (ЛЗ) "Муромець-Лопуховате", "Пуца-Водиця", "Лівий берег озера Конча", "Жуків острів", "Острови Ольжин та Козачий", "Пляхова"; іхтіологічний заказник "Озеро Вербне"; загально зоологічний заказник "Урочище Бобровня"). Наймолодший і найбільший серед них – РЛП "Дніпровські острови", що був створений Рішенням Київської міської ради у 2004 р. і має площу 1214,99 га. До його складу ввійшли території ряду дніпровських островів, у тому числі і частково території перерахованих вище заказників – "Муромець-Лопуховате", "Урочище Бобровня", "Острови Ольжин та Козачий", східна частина "Жукова острова".

Морфологічні особливості будови правобережної заплави дозволили виділити дві основні ділянки: Оболонсько-Подільську та Видубицько-Корчуватську (рис. 1). Така фрагментація ландшафтів спричинена, з одного боку, геологічною будовою долини р. Дніпро (в центра міста, в районі мосту Патона стрімкі схили корінного берегу підходять майже до самої річки), з іншого – міською забудовою (вузькій простір річкової заплави тут сьогодні повністю трансформований урболандшафтом). Ширина заплави на Оболонсько-Подільській ділянці змінюється від 5 до 0,2 км, а на Видубицько-Оболонській - від 0,1 (біля озера Видубичі) до 3,5 км (в районі місцевості "Жуків острів").

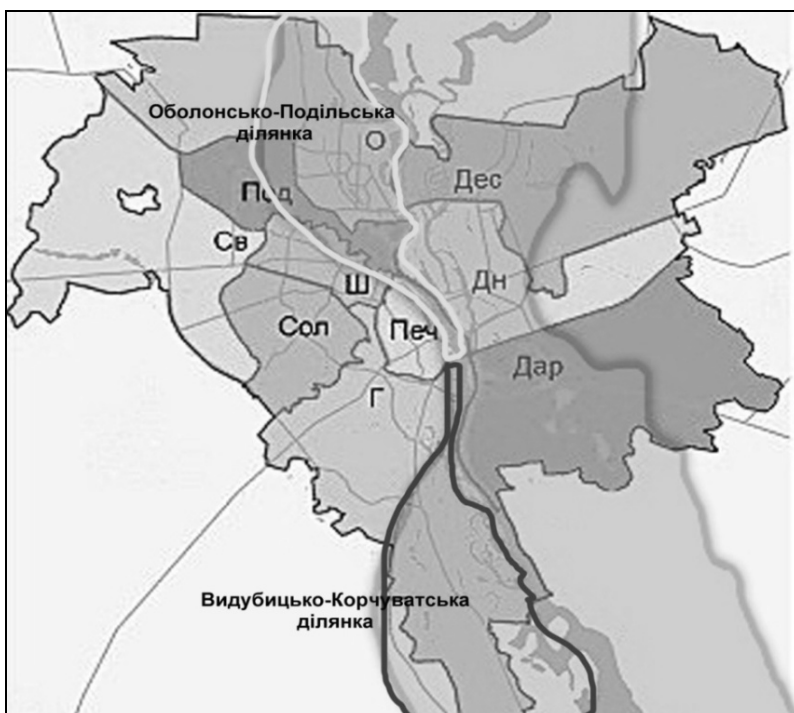

Рис. – Схема правобережної заплави Дніпра в межах м. Києва

Г – Голосіївський р-н,
 Дар – Дарницький,
 Дес – Деснянський,
 Дн – Дніпровський,
 О – Оболонський,
 Печ – Печерський,
 Под – Подільський,
 Св – Святошинський,
 Сол – Солом'янський,
 Ш – Шевченківський

Видубицько-Корчуватська ділянка знаходиться в межах Голосіївського району, це території збереженої крупногривистої заплави, якій характерний складногривистий рельєф, сформований у результаті діяльності річкових вод та виключно піщаний склад літогенної основи, в результаті чого береги і сама заплава розмиваються глибокими вимоїнами.

Ці ділянки зазнали меншої трансформації, значну частину їх займає створені тут ландшафтні заказники місцевого значення - "Жуків острів" (місцевість на правому березі Дніпра загальною площею 1630 га між протокою Коник (простягається вздовж Столичного шосе) і островом Водників, з яким сполучена дамбою), "Острови Ольжин та Козачий" та "Лівий берег озера Конча".

Природні ландшафти правобережної заплави. Руслово-заплавні природні комплекси (РЗПК) як правобережної, так і лівобережної заплави Дніпра в районі м. Києва формувалися в умовах періодичного зволоження повеневими водами та під впливом неглибоко залягаючі ґрунтових вод, різноманіття рослинних комплексів та характеру і типу алювіальних порід літогенної основи.

Серед урочищ досліджуваної території переважають ландшафти низьких рівнів заплави, зокрема вирівнені піщані, з дерновими слабкооглеєними ґрунтами урочища, що сформувалися під осокорниками з вербою і вільхою та вторинними луками.

У межах Видубицько-Корчуватської ділянки (Жуків о-в, о-в Ольгин та ін.) досить широкого розвитку набувають підвищені сегментно-гривисті, складені пісками, з дерновими та дерново-опідзоленими ґрунтами урочища, що сформувалися під заплавними дібровами, осокорниками та вторинними луками. На Оболонсько-Подільській ділянці на незабудованих територіях, де існують природні ландшафти, картується також вирівнені піщані з дерновими глейовими ґрунтами урочища, що сформувалися під злаково –різнотравними луками. В межах обох тестових ділянок поширені урочища давньоруслових видовжених знижень з заплавними болотними ґрунтами, що сформувалися під вологотравно-осоковими формаціями, закущеними вербою та вільхою, а також у пониженнях притерасні урочища, складені торфами різної потужності з лучно-болотними, болотними та торфово-болотними ґрунтами, що сформувалися під вологотравно-осоковими чорновільшаниками.

Крім того, ландшафтне різноманіття РЗПК Дніпра існуючими на сьогодні класифікаціями повністю не відображується, тут є природні комплекси, які до них не увійшли. Нами під час польових досліджень були виділені ще сім фізико-географічних урочищ (або підурочищ): природньо-аквальні урочища староріч; узбережні підурочища берегів з угрупованнями гідро- і гігрофітів, що переходять в низинні урочища заболочених берегів; низинні заболочені урочища староріччя, заплавних озер під високим вологотрав'ям з перезволоженими глейово-болотними ґрунтами; схиліві урочища берегів Дніпра та затонів під чагарниковою рослинністю з відслоненням пісків; середні пласкі ділянки заплави на супіщаних та піщаних ґрунтах під остеповілими луками; гривисті піщані з дерново-піщаними ґрунтами під остеповілими різнотравними луками з розрідженими деревними насадженнями на верхів'ях грив та з суцільними заростями чагарників на оглеєних лучних ґрунтах у міжгривових пониззях; високі піщані горбисто-гривисті із слабкоступними дерновими ґрунтами або незадернованими пісками під степовою, місцями ксерофітною рослинністю на верхів'ях горбів.

Найбільшої трансформації РЗПК **Оболонсько-Подільської ділянки** зазнали у кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст., коли був намитий рекульованим піском житловий масив Оболонь. Сучасна площа масиву становить біля 500 га. Позначки наміву коливаються від 98,0 до 99, 5 м. Трохи пізніше був

споруджений Мінський житловий масив, який також частково знаходиться на заплаві Дніпра. Окремі ділянки заплави були також забудовані та змінені при проведенні трас лінійних споруд (теплопроводів, трубопроводів, ліній електропередач) та під час насипу залізничної гілки від ст. Петрівка до ст. Вишгород і будівництві вулиці Богатирської до Вишгороду та Московського проспекту. Ще у 30-40 рр. минулого століття природні ландшафти Оболонської частини ділянки були порушені при будівництві ТЕЦ-2 та комунікацій до неї. РЗПК Подільської частини ділянки були поступово знищені, ще починаючи з IX-XII ст. при забудові м. Києва.

За даними інженерно-геологічних вишукувань інженерних об'єктів на Подолі потужність насипного техногенного шару тут змінюється від 3 до 7 і більше метрів. У північній частині правобережної заплави Дніпра в м. Києві окремі невеличкі зони природного ландшафту збереглися в районі вул. Вербової, Вікентія Хвойки, в районі Редькіного хутора, затоки Вовковатої та ін.

До недавнього часу (60-70 рр. ХХ ст.) **Видубицько-Корчуватська ділянка** була відносно мало порушеною житловою забудовою та промисловим будівництвом. Основні промислові об'єкти з відповідним насипом або намивом території та знищенням природних ландшафтів знаходились в межах масиву Телички, де позначки поверхні були підвищені на 1,5-2,5 м. Після будівництва Київської ТЕЦ-5 на правому березі Дніпра, прилегла до неї територія була намита піском, потужністю від 2 до 4 м, для проведення комунікацій та захисту від затоплення повеневидами водами Дніпра. Досить значно РЗПК були змінені при будівництві котеджних містечок, зокрема масиву Золоті Ворота. Внаслідок цього в районі Конча-Заспи була штучно значно зменшена ширина правобережної заплави Дніпра. Деякі невеликі зміни природного ландшафту відбулися при будівництві Дніпровського, Столичного шосе тощо. Втім на схід від Столичного шосе природні ландшафти правобережної частини заплави мають все ж широке розповсюдження і на сьогодні ще збережені. В останнє десятиріччя інтенсифікувалися процеси знищення природних ландшафтів південніше Жукового о-ва. Тут відбуваються процеси широкого намиву території піском для майбутнього будівництва, засипки староріч, проток, практично повне знищення природної рослинності. Ці процеси добре прослідковуються при порівнянні супутникових знімків різних років (наприклад 2009 та 2013 років, з яких видно що площа намиву збільшилася майже в 3 рази). Відбувається припинення сінокосіння на території заплави, що призводить до заростання лучних ділянок чагарниками.

Непорушеними РЗПК можна вважати ландшафти, що приурочені до островів Ольжин та Козачий, місцевості в гирлі р. Віти – «Жуків острів»

Висновки. Рельєф, геологічна будова, мікрокліматичні умови, типи ґрунтів правобережної частини Дніпра в межах м. Києва є типовими для заплави великих річок середньої частини Східно-Європейської рівнини. Гідрологічні параметри р. Дніпро поблизу Києва обумовлені підпором від греблі Канівської ГЕС та регулюванням водного режиму, розташованою вище греблею Київської ГЕС.

Серед урочищ досліджуваної території переважають ландшафти низьких рівнів заплави, зокрема вирівнені піщані, з дерновими слабкооглеєними ґрунтами урочища, що сформувалися під осокорниками з вербою і вільхою та вторинними луками та вирівнені піщані з дерновими глейовими ґрунтами урочища, що сформувалися під злаково-різнотравними луками.

Для правобережної заплави Дніпра в районі м. Києва характерні значні трансформації природних ландшафтів – просідання території, насипання, переміщення великих масивів ґрунту (у тому числі намив піском), процеси вторинного заболочування, підтоплення. Вони пов'язані з намивом території для

житлових масивів, промисловою забудовою, прокладкою шляхів сполучення. На сьогодні мало змінені ландшафти заплави знаходяться ще в межах інваріанту на відміну від ділянок наміву території де природні ландшафти вже повністю змінені. Проведений аналіз трансформації заплавної ландшафтів р. Дніпро в межах м. Києва та зміни структури їх рослинних комплексів показав зміну флористичної та екологічної структури водойм міста: флористичні списки скоротилися на 39%; у т.ч. частка раритетної складової зменшилася на 16%; відбулася перебудова екологічної структури; на 12% зменшилася частка справжніх водних рослин (гідрофітів).

На сьогодні біля 50% площі правобережної заплави в межах м. Києва трансформована в антропогенно-перетворені ландшафти.

Список літератури

1. Дмитрук О. Ю. Методика ландшафтного аналізу урбанізованих територій (на прикладі м. Києва); автореф. дис ...канд. геогр. наук: 11.00.11 / Дмитрук Олександр Юрійович ; КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 1995. – 28 с. 2. Ландшафты пригородной зоны Киева и их рациональное использование / Галицкий В. И., Давыдчук В. С., Шевченко Л. Н. [и др.] – К. : Наук. думка, 1983. – 244 с. 3. Физико-географическое районирование Украинской ССР / Под ред. В. П. Попова, А. М. Маринича, А. И. Ланько. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1968. – 683 с.

Барщевська Н. М. Ландшафтне різноманіття та антропогенна трансформація правобережної заплави Дніпра в межах Київської міської агломерації. У статті охарактеризоване ландшафтне різноманіття руслово-заплавної природних комплексів правобережжя Дніпра в межах м. Києва. Виділено сім нових типів урочищ. Проаналізовано антропогенну трансформацію природних ландшафтів правобережної заплави Дніпра.

Ключові слова: правобережна заплава, ландшафти, руслово-заплавні природні комплекси, антропогенна трансформація

Barshchevska N. Landscape diversity and anthropogenic transformation of the right bank of the Dniper River floodplain in the Kyiv city agglomeration. The article characterizes the landscape diversity of channel-floodplain natural complexes of right bank of the Dniper River within the city of Kyiv. One has identified seven new types of tracts. One has analyzed the anthropogenic transformation of natural landscapes of right bank floodplain of the Dniper river.

Keywords: right bank floodplain terrace, landscapes, channel-floodplain natural complexes, anthropogenic transformation.

Барщевская Н. Н. Ландшафтное разнообразие и антропогенная трансформация правобережной поймы Днепра в пределах Киевской городской агломерации. В статье охарактеризовано ландшафтное разнообразие пойменно-террасовых комплексов Днепра в пределах Киевской городской агломерации. Выделено семь новых типов урочищ. Проанализирована антропогенная трансформация природных ландшафтов правобережной поймы Днепра.

Ключевые слова: правобережная пойма, ландшафт, руслово-пойменные природные комплексы, антропогенная трансформация

Надійшла до редколегії 11.02.2014